

## СТАНОВИЩЕ

На Г. Геров, д-р на изкуствознанието,  
за дисертацията на М.А. Колушева

*Църквата „Св. Георги“ във Велико Търново и нейните стенописи*  
за присъждане образователната и научна степен *доктор* по научната  
специалност *Изкуствознание и изобразителни изкуства, 8.1.*

Дисертацията е в обем от 274 страници и съдържа 4 глави: въведение, стенописите от наоса, тези от притвора и заключение.

Въведението включва 3 подчасти: представяне на паметника, исторически контекст на възникването му, неговите архитектура и реставрация.

Втората част е посветена на стенописите в наоса и включва 7 подчасти с описание на стенописите, преглед на изображенията в различните дялове на пространството, особеностите на програмата и анализ на стила на стенописите.

Аналогична структура има и третата част.

Следват заключението и необходимият справочен апарат.

Може да се обобщи, че става дума за един традиционен за монографично изследване план на съдържанието; за схема, която предлага пълноценна и разностранна представа за паметника. Необходимо е да се добави, че заявеното в съдържанието е изпълнено в текста на високо научно ниво.

Веднага трябва да се посочи, че в дисертацията става дума за паметник, който не е бил предмет на монографично изследване, и който повдига множество неразрешени въпроси. М. Колушева си поставя за цел да им предложи решения (с. 11). Като основни методи на изследване са споменати сравнителният и функционалният анализи (с. 12). Тази заявка е доста скромна в сравнение с постигнатия резултат. На практика са използвани успешно значително по-голям брой научни подходи.

Анализът на стенописите в търновската църква „Св. Георги“ е проведено на фона на цялостната балканска поствизантийска монументална живопис. Особено внимание е поставено на паметниците от ранния 17-ти век. Използвайки понятието „поствизантийска живопис“, трябва да уточня, че

става дума за период от три века изкуство на Балканите (15-17-ти век), който изобилства с паметници, и който все още не е пълноценно проучен нито у нас, нито в останалите балкански страни. В познанията ни за периода все още съществуват значителни празнини, а обобщаващите изследвания рядко надхвърлят 1600 година. Знанието на гръцки език е несъмнено предимство на дисертантката. То ѝ позволява пълноценно използване на наша, гръцка, сръбска и македонска литература. В много случаи, в сремежа си да реши задачи, продиктувани от стенописите в търновския „Св. Георги”, М. Колушева успешно излиза от рамките на конкретния обект на изследване и дава материал за значително по-широки обобщения.

В този смисъл подробното, пълноценно и качествено проучване на великотърновската църква и нейната монументална украса не представлява единственото достойнство на дисертацията.

Ще формулирам някои попълнителни резултати, които, според мен, имат приносен характер.

Прочитайки текста, често срещаме упоменавания на т.н. „Ерминия на поп Даниил”. Особено важен е пасажът, започващ на с. 125, в който се проследява цяла група от изображения на светци, порядъкът на които в „Св. Георги” следва въпросното зографско ръководство. Работата е там, че въпросният наръчник, е записан от поп Даниил в 1674 година т.е. много след 1616 година – датата на стенописите в наоса на търновската църква. За личността и делото на поп Даниил още се спори, но, въз основа на дисертацията на М. Колушева, може да се предположи, че във второто десетилетие на 17-ти век вече е съществувал някакъв незапазен до наши дни (или неизвестен) зографски наръчник (или списък от светци), който поп Даниил е използвал по-късно (най-вероятно - чрез препис).

За приноси считам, също така, поредица разсъждения на дисертантката, касаещи работата на различни поствизантийски ателиета на територията на Балканите (критски, епирски, от Линотопи, в ареала на Печката патриаршия и т.н.).

Разбира се, най-голям брой новости дисертацията съдържа по отношение стенописите в самия търновски храм. Поредица от изображения са идентифицирани по-убедително, проверена и коригирана в необходимите места е сигнатурата на някои персонажи, дадено е коректно четене и превод на запазени цялостно (или частично) надписи; уточнено е че през 1616

година са работили двама зографи, а през втората половина на 17-ти век в притвора – един, както и че всички те са гърци (или гръкоезични). Очертана е стиловата специфика на тяхното творчество. Направено е убедителното предположение, че достатъчно сложната стенописна програма в храма е била замислена от търновския митрополит Гавриил.

Ще си позволя някои пожелания, които (искам да подчертая още сега) нямат принципиално значение и не намаляват приносните моменти на дисертацията.

На с. 25 става дума за краткия срок на изграждане и изписване на храма. Изписването на един или повече обекти на монументалната живопис в рамките на един топъл сезон е характерно за средновековието явление. Струва ми се, че би било полезно използване на данните, които Ср. Петкович дава за паметниците в юрисдикцията на Печката патриаршия. В това си изследване сръбският учен отделя съществен пасаж на темата за кратките срокове на изписване и дава значителен брой примери за този феномен. През 17-ти век православното изкуство е все още иконографски нормативизирано, а това означава, че кратките срокове на изпълнение на монументални ансамбли представляват нормално явление. Когато става дума за храм със значителни размери (какъвто търновският „Св. Георги” не е), завършването на стенописването в рамките на един топъл сезон се осъществява чрез привличането на по-голям брой зографски екипи.

На с. 33 се упоменава нимбът на Юда. Смятам, че трябва да се отдели повече внимание на неговата окраска. Авторката, с право, пише, че ореолът около главата на повръщащия причастието Юда *„е оцветен в сиво и го маркира спрямо останалите като бъдещия предател”*. И наистина – в езика на средновековната живопис „потъмняването” на ореола представлява визуален знак за това, че Юда вече е отпаднал от групата на апостолите. Могат да се привлекат още примери, в които Юда е изобразен с нимб в тъмен цвят. Някои от тези изображения на „Причастието на апостолите” са по-ранни, което е допълнително свидетелство, че зографите от търновския „Св. Георги” познават и използват оформени в по-ранната изобразителна традиция модели.

Упоменавайки изображенията на светици в най-долния регистър стенописи от наоса, М. Колушева пише за св. Параскева и св. Неделя (с.98 и сл.). Мисля, че не би било излишно, ако се спомене за още два аспекта –

времевия и сотериологичния, присъстващи в тези изображения. Според мен, те имат важно място при решението именно тези две светици да бъдат представени на западната стена, в близост до вратата. Събирането на изображенията на Петка и Неделя в група е идеологически мотивирано, Имената Петка и Неделя са свързани с два важни за християните дни от седмицата – Петък и Неделя – дните на Разпятието на Христос и Неговото Възкресение. Византийската и поствизантийската живопис познават различни формули за изразяване на идеи, свързани с времевия цикъл. Една от тях виждаме в стенописите от 1474 г. в църквата „Архангел Михаил”, Педулас, Кипър. Там дните на седмицата (в това число Параскева/Петка) са изобразени полуфигурно в кръгли медальони пред торса на св. Неделя. Сотериологичният аспект, прокаран чрез изображението на св. Неделя, също има дълбоки корени в православната мисловна традиция. Струва си да бъде подчертано, че в „Св. Георги” св. Петка и св. Неделя присъстват в пандан с изображенията от другата страна на вратата. Там са представени придържащите Кръста Господен св. Константин и св. Елена. Последната открива Кръста Христов, а на мястото на Христовото Възкресение св. Константин изгражда ротондата Анастасис. С прибавянето на времевия и сотериологичния контексти, замисълът на програмата на стенописите от западната стена на наоса на търновския „Св. Георги” придобива по-сложен смисъл. Считаю също така, че би било полезно да се използват някои изводи на Кр. Валтер. Имам предвид статията му “The Portrait of Saint Paraskeve”, публикувана през 1995 г. в № 56 на списанието *Byzantinoslavica*, а по-късно – в сборника със съчинения на Кр. Валтер “Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them. London, 2000. XXII.

Авторефератът отразява пълноценно текста на дисертацията.

Смятам, че монографичното изследване „Църквата Св. Георги във Велико Търново и нейните стенописи” показва, че дисертантката Мария Колушева е натрупала онези знания и умения, които са необходими (и се изискват) за присъждане на степента *доктор* по научната специалност *Изкуствознание и изобразителни изкуства*. Ето защо призовавам уважаемите членове на научното жури да гласуват положително по тази процедура и да присъдят на М. Колушева образователната и научна степен *доктор*.

27.01.2017

Г. Геров